

Максим МАРТИН

Амстердамська громада і «християнізація» сюжетів традиційного єврейського мистецтва

Maksym Martyn

The Amsterdam Jewish community and the “Christianization” of the traditional Jewish art scenes

In this article principal attention is paid to the study of the cross-cultural dialogue between Jewish and Christian sacral art in Early Modern period using the example of one plate with Sacrificing of Yitzchak from the exhibition of Lviv Museum of the History of Religion.

Key words: Sacrificing of Yitzchak, Amsterdam, Bible, Christianity

У статті головна увага приділяється вивченню міжкультурного діалогу єврейського і християнського сакрального мистецтва на прикладі блюда з жертвоприношенням Іцхака з експозиції Львівського музею історії релігії.

Ключові слова: Жертвоприношення Іцхака, Амстердам, Біблія, Християнство

Впродовж століть євреї і християни співіснували у спільному просторі Європейського континенту. Обидві конфесійні спільноти мали спільний базис – тексти Біблії – але цілком відмінні способи їх прочитання.¹ Ця спільна спадщина не могла не провокувати полеміки, дискусії двох культур – у формі полемічних текстів, диспутів, зображень. Але полеміка і суперництво не заперечували також зближення і взаємної цікавості, тим більш, що обидві сторони усвідомлювали певну спільність, хоча б з тієї простої причини, що християни і євреї жили разом, в безпосередній близькості одні від одних. Таке зближення не могло сподобатися тодішнім християнським авторитетам. Так, процес спорудження мурів *гетто* (як в прямому так і переносному значеннях) переслідував подвійну функцію – з одного боку, захистити євреїв від тиску християнської більшості, з іншого – захистити християн, а надто новонавернених євреїв від впливу «руйнівних» ідей юдаїзму. Але і для лідерів єврейських громад, особливо в ранньомодерний період, продовження іс-

нування таких феноменів як єврейський квартал, кагал тощо, означав захист, тільки тепер не перед гнівом натовпу чи насильницьким хрещенням, але й від ідей Просвітництва. Але в ранньомодерний період, щойно стіни гетто ставали тоншими, обидві сторони розпочинали інтенсивний діалог.

Як приклад взаємопроникнення, культурної дифузії між християнством і юдаїзмом, можна згадати приклади папської кафедри і навісу над могилою св. Петра роботи Берніні, за зразок для яких було, скоріш за все, взято зображення воріт до Храму на титульних сторінках видань Тори і Талмуда, що з'являються у XV ст. у Костантинополі і у XVI ст. в Італії, у типографіях Д. Бомберга і сім'ї Сончіно². Розгляньмо на прикладі сюжету жертвоприношення Іцхака як цей процес відбувався в зворотному напрямку.

Одним з улюблених сюжетів єврейського релігійного мистецтва, який супроводжує його принаймні з часів античних синагог є так звана сцена «Айкедат Іцхак», жертвоприношення Іцхака. Християн цей сюжет цікавив дещо менше, наприклад в широко відомій ілюстрованій паризькій Біблії 1563 р. він відсутній. Щоправда, в протестантських виданнях ця ілюстрація, зустрічається частіше, що може бути пов'язаним з зростанням в протестантизмі інтересу до Старого Заповіту. В традиційному єврейському варіанті цього сюжету, який побутував в синагогах Східної Європи ще перед Катастрофою, обличчя Авраама і Іцхака прикриті (Згідно єврейської традиції, якщо фігура зображалася частково, не виникало небезпеки створити *куміра*, об'єкт для поклоніння. Причому ряд авторитетів відкидав і такі вольності, вважаючи легітимним лише нон-фігуративне, орнаментальне мистецтво). В зображенні певних деталей сцени єврейські художники йшли, радше, за текстом *мідраша*, равіністичних коментарів, ніж за текстом Тори³. Так, наприклад, в елліністичних і ранньосередньовічних синагогах Іцхак зображався зовсім юним хлопцем, а жертвенне ягня зображене прив'язаним до дерева, бо Передвічний приготував його для жертви замість Іцхака від створення світу⁴.

Вважається, що проникнення християнського трактування сюжету до єврейського мистецтва відбувається через книжкову ілюстрацію протестантських Біблій XVII ст. — спочатку через амстердамські видання, а згодом, і східноєвропейські. У такому вигляді сюжети потрапляють на

популярні в Галичині блюда для підіон га-бен, ритуалу викупу первістка. Вважається, що зразком для наслідування послужила страсбурзька лютеранська Біблія 1630 р. Матіаса Мерієна⁵. Багато що в цьому твердженні здається спірним. По-перше, жодне з збережених блюд не містить буквального повтору малюнку Мерієна. А отже, зразком для єврейських художників мо-

гло стати будь-яке з численних ілюстрованих видань протестантської Біблії наприклад, Женеви чи Амстердаму. Блюдо з колекції Музею етнографії у Львові, на яке посилається автор, насправді, виготовлено у Відні в 1844, і вважати його «галицьким» дає підставу лише його теперішнє місцезнаходження⁶.

Прикладом, що цей сюжет міг транспортуватися до Галичини в більш безпосередній спосіб є блюдо для підіон га-бен з колекції Львівського музею історії релігії (див. іл. 1)⁷. У записах старих інвентарних книг Львівського історичного музею записано, що згадане блюдо виготовлене у Нідерландах, в кінці XVI – поч. XVII ст.⁸.

Якщо ми зосередимося на зображенні в центрі, легко помітити, що воно є, скоріше, християнським. Про це говорить, по-перше, відкритість облич всіх персонажів, борода Іцхака, яка вказує на його вже не юний вік, ягня, яке заплуталося рогами у гілках (як в тексті Берешит, не мідраша), і явна жоноподібність янгола. Саме в Амстердамі і подібних громадах колишніх конверсо⁹ такі зображення могли толеруватися і, потрапляючи вже у XIX ст. в Центральну і Східну Європу

у вигляді подібних блюд чи книжкових ілюстрацій, ставати зразком для місцевих ремісників і друкарів. Саме біженці з Іспанії і Португалії у Амстердамі демонструють високий рівень акультурації з навколишнім середовищем ще в XVI ст.¹⁰. Це не дивно, оскільки в Амстердамі значна частина громади складалася з людей, які повернулися до юдаїзму, більше того, для багатьох з них юдаїзм і його практики, на відміну від християнства, як не парадоксально, був релігією малознайомою. Нашадки євреїв в другому-третьому поколінні, що поверталися до «релігії предків» знали про юдаїзм рівно стільки, скільки могли потай передати їм батьки, систематичної релігійної освіти вони не мали, і звикли жити серед християнського оточення. Образи Старого Заповіту, що існували в християнському мистецтві, не були для них чужими, натомість з багатьма єврейськими концепціями вони просто не були знайомі а їхній юдаїзм був далекий від норм тодішньої європейської ортодоксії, і, зрештою, часом заново винайденим ними самими¹¹.

Ще однією деталлю, яка могла в цей період виникнути лише в громадах колишніх конверсо, є пояс по краях блюда з тринадцятьма зображеннями тварин і птахів —олень, вовка, сарни, орла (одноголового), кози, лелеки, білки (Частина з них повторюється). На перший погляд, цілком єврейські зображення: білка —символ талмудиста у пошуках мудрості, лелека —символ чистоти тощо. Однак з чотирьох тварин Мішни є орел і олень, але відсутні леопард та лев, тобто «цитата» з Пірке Авод¹² є обірвана на півслові. Окремо взяті зображення вовка та оленя, які є символами колін Беньямина та Нафталі, без символів інших колін не мають сенсу самі по собі і, на нашу думку, додані механічно. Так само і популярна в єврейському мистецтві коза, яка в Східній Європі стає своєрідним символом «єврейської тварини»¹³. В єврейському релігійному мистецтві інших регіонів випадки такого змішування фіксуються вже в період занепаду традиційного мистецтва у XIX-XX ст.¹⁴.

Отже, на прикладі блюда ми бачимо наслідування єврейській традиції, яка водночас є неповною, напівзабута, а часом, викривлена. Це зрештою, лягає в русло наших уявлень про амстердамську єврейську громаду як про громаду, що складалася в тому числі з людей далеких від єврейської традиції, натомість, добре зна-

йомих з християнською. Саме через цю і подібні громади християнські сюжети і уявлення починають проникати в єврейську культуру і мистецтво.

- ¹ Християнській Старий заповіт і єврейський ТаНаХ відрізняються як кількістю книг, включених до канону, так і способом їх організації. Тим не менш, це тексти одного походження.
- ² На думку проф. Й. Петровського-Штерна.
- ³ Мідраш, - жанр давньої екзегетичної і гомілетичної єврейської літератури. Зберігся у формі дискусії, часто правничого характеру, навколо тексту П'ятикнижжя. Мідраші увійшли у Мішну, найдавнішу частину Талмуда в широкому значенні цього слова, представлені вони і в іншій талмудичній літературі. Зберіглося багато збірок мідрашів, які почали складати починаючи з II ст..
- ⁴ Хаїмович Б. «Дело рук наших для прославления» - К., Дух і Літера, 2008. – С. 84. Б. Хаїмович посилається на мідраш р. Єліезера, в виданні Пірке де Раббі Еліезер, переклад англійською G. Fridlander, London, 1916, це місце є на сс. 229-230. Також також дискусію щодо ягня, яке було приготоване від сотворіння і прив'язане можна знайти у першому томі найпопулярнішої збірки The Midrash Rabbah Complete English Translation / Rabbi Dr. H. Freedman & Simon Maurice, Vols. 110. – London, 1939. – P.499, там про це дискутують р. Пінхас і р. Йоханан, старіші мідраші про цю тему говорять коротше, лише про створення ягня, як Midrash Tanhuma-Yelammedenu KTAV ink., New Jersey, ed. by Samuel A. Berman, 1996, p.148
- ⁵ Власне, твердить це Б. Хаїмович у «Дело рук наших для прославления» - К., Дух і Літера, 2008. – С. 79-88.
- ⁶ Фонди Львівського музею етнографії і прикладного мистецтва.
- ⁷ Підіон га-бен – ритуал викупу первістка. Для цього ритуалу запрошують коена, нащадка священників Єрусалимського Храму, і в нього символічно викупувають дитину. Цей обряд покликаний нагадати про роль коенів, які приносили в жертву в Храмі перші плоди від всякої рослини і тварини – крім первістків людей, оскільки людські жертвоприношення були заборонені ще Аврааму.
- ⁸ Я би сказав, принаймні, на 50 років пізніше.
- ⁹ Конверсо, марранос, кристиано нуово – назви для євреїв-вихрестів Іспанії та Португалії.
- ¹⁰ Dean Phillip Bell Jews in the Early Modern World Rowman & Littlefield Publishers Ink, 2008. – P. 165-166, 195.
- ¹¹ Ibid. 170.

- ¹² Мішна, трактат Пірке Авод 5:20, дуже популярний в єврейській традиції образ, що порівнює якості людської душі з тигром (леопардом), левом, орлом, і оленем. Образ міцно вкорінився в єврейській літургії і мистецтві.
- ¹³ Котляр Є. «Жертва фанатизму» Миколи Пимоненка в контексті єврейського мистецтва та «єврейського питання» в Російській імперії. // *Judaica Ukrainica*. 2013 Vol.2, с.140
- ¹⁴ Хаимович Б. «Дело рук наших...» – С. 32.